

Fadil Grajçevci

ADEM DEMAÇI NË REVISTËN LETRARE *JETA E RE*

Adem Demaçi (80-vjetorin e lindjes të të cilit sivjet po e shënojmë me një varg aktiviteteve kulturore e shkencore) krijimet e tij të para letrare filloi t'i botojë në revistën letrare "Jeta e re", në revistën që për shumë vite luajti rol vendimtar për zhvillimin e njërit krah të letërsisë shqipe, në "Jetën e re" të themeluar më 1949, pak vite pas Luftës së Dytë Botërore, nga mbështetësi e përkrahësi i tij i madh, Esad Mekuli,¹ i cili për më shumë se dy dekada, këtë revistë letrare, do ta drejtojë me sukses të plotë, duke e bërë të dashur për të gjitha shtresat e lexuesve.

Sigurisht, Adem Demaçi, i rritur me mungesë të librave në gjuhën shqipe, numrat e kësaj reviste letrare, vetëm me disa dhjetëra faqe letërsi në gjuhën shqipe, nuk mund t'ia shuanin kureshtjen e madhe për njohjen e shpirtit të popullit të vet përmes letërsisë. Etjen për letërsinë, në rrethanat kur për shkak të shtrëngimeve politike nuk mund ta njihte traditën tonë edhe ashtu të

¹ Viti 2016, që përkon me 100-vjetorin e lindjes së Esad Mekulit, nga institucionet tona kulturore, arsimore e shkencore do të duhej të shpallej Viti i Esad Mekulit, që do të rezultonte me organizimin e një varg aktiviteteve kulturore e shkencore me interes për ndriçimin sa më të mirë të kësaj figure meritorë për zhvillimin e jetës kulturore, e në veçanti të asaj letrare në Kosovë.

hollë letrare, Adem Demaçi do ta kompensojë me leximin e veprave të autorëve më të mëdhenj botëror që i vinin në dorë. Adem Demaçi do t'i përgjigjej *Thirrjes së Redaksisë* së revistës letrare “Jeta e re”, të bërë që në numrin e saj të parë, drejtuar punëtorëve intelektualë dhe të gjithë atyre që merreshin me letërsi dhe me punë kulturore, për shtrirje të dorës së bashkëpunimit me qëllim të mbajtjes dhe të vijimit të kësaj reviste, e cila do të ndihmonte në “lavrimin e letërsisë shqipe” në Kosovë. Duke e parë rritën e shpejtë të kësaj reviste letrare, duke e parë rolin që po e luante kjo revistë letrare, që nga redaksia e saj, që në numrin e parë të saj të parë, me të drejtë, ishte quajtur “udhërrëfyese dhe nxitëse për gjeneratën e re”, Adem Demaçi, në moshën 17-vjeçare, do ta dorëzojë për botim tregimin me titull *Te Sakip – axha*, i cili do të botohet në numrin 4 të vitit 1953 (f. 286-287). Esad Mekuli, mësuesi i shumë brezave të shkrimtarëve ndër ne, i cili i dha vrull zhvillimit të letërsisë shqipe në Kosovë e më gjerë, i cili vazhdimisht hulumtonte dhe zbulonte talente të reja letrare, të cilët pastaj i përkrahte, pa as më të voglën xhelozë krijuese, me këshilla të drejtpërdrejta dhe me komente të veçanta për krijimet e tyre, në numrat vijues të revistës, vazhdimisht do t'u bënte vend tregimeve të Demaçit, madje edhe duke e renditur përkrah autorëve me përvojë më të madhe krijuese. Shumë shpejt emri i Adem Demaçit do të bëhej një nga emrat më të rëndësishëm në këtë revistë. Në vitet '50 të shekullit XX, të bëheshe emër i rëndësishëm në revistën letrare “Jeta e re”, do të thoshte emër i rëndësishëm i letërsisë shqipe në Kosovë. “Jeta e re”, revista e vetme letrare në atë kohë në gjuhën shqipe në Kosovë, ishte revista më reprezentative e zhvillimit të letërsisë shqipe në ish-RFS të Jugosllavisë, e cila, si një

krah i shkëputur nga trangu i vet natyror, krijohet pa pasur mundësi të njihej me zhvillimet letrare brenda kufijve të panatyrshëm të shtetit shqiptar.

Deri në burgosjen e parë, në nëntor të vitit 1958, Adem Demaçi në revistën letrare "Jeta e re" botoi një krijim në vargje:

Balad (1956, nr. 4-5, f. 351-353);

14 tregime:

Te Sakip – axha. 1953, nr. 4, f. 286-287

U trashigofshin. 1953, nr. 5, f. 361-364

Burrnija. 1953, nr. 6, f. 462-465

Vektorja. 1954, nr. 1, f. 69-73

Vektorja në treg. 1954, nr. 2, f. 142-145

Nji natë bajrami. 1954, nr. 3, f. 231-233

Kur zoti harron. 1954, nr. 4, f. 362-367

E mallëngjyemja. 1955, nr. 1-2, f. 43-46

Kthimi. 1955, nr. 4, f. 301-303

Eu, Binak, eu... 1955, nr. 5, f. 427-432

Maliqi. 1956, nr. 2, f. 136-142 (fragment i romanit të konfiskuar nga policia serbe me rastin e arrestimit të tij më 1958, me titull *S'ka paqe ndër kasolle*)

Në flakë. 1956, nr. 3, f. 212-216

Fërkime. 1956, nr. 6, f. 472-480

Toka nuk sillet vetëm rreth boshtit të vet. 1958, nr. 4, f. 399-406;

dhe romanin në dy vazhdime:

Gjarpijt e gjakut. I. 1958, nr. 1, f. 7-14

Gjarpijt e gjakut. II. 1958, nr. 2, f. 156-202.

Se Adem Demaçi ishte njëri nga shkrimtarët më të talentuar të letërsisë shqipe në Kosovë dëshmon edhe përfshirja e dy tregimeve të tij: *Burija e Pizh Magjupit* - botuar më herët në të përditshmen "Rilindja", më 8. XII.

1954, f. 5-6 dhe *Kthimi* - botuar më herët në “Jeta e re”, nr. 4, 1955, në përmbledhjen e parë në prozë dhe poezi të Shqiptarëve që jetojnë në Jugosllavi “*Shkendijat e para*” (1956), me të cilën u shënua pesëvjetori i Shtëpisë botuese “Mustafa Bakija”. Kjo përmbledhje ishte redaktuar nga Esad Mekuli, Zekiria Rexha, Mehmet Gjevori dhe Vehap Shita. Në një shënim për këtë përmbledhje, Vehap Shita, në nr. 4-5, 1956 të “Jetës së re” (f. 430-441), kur flet për Demaçin si prozator, ndalet në veçanti te tregimi i tij *Kthimi*, që trajton temën e shpërnguljes së shqiptarëve në Turqi.

Si objekt studimi, veprën letrare të Demaçit në faqet e “Jetës së re” do ta gjejmë në numrin 4, të vitit 1958, pak ditë para se ai të burgosej, në vështrimin e gjatë kritik të Hasan Mekulit *Tue lexue “Gjarpijt e gjakut”* (f. 519-533), ku përveç për romanin, pionieri i kritikës letrare shqipe në Kosovë, Hasan Mekuli, flet edhe për tregimet e tij dhe për debatin që sapo kishte shpërthyer në ato vite rreth veprës letrare të Adem Demaçit dhe Ramiz Kelmendit. Hasan Mekuli vështrimin e tij kritik për *Gjarpijt e gjakut* e përfundon duke e theksuar rëndësinë e temës që trajtohet në këtë vepër dhe si të tillë shumë të denjë për t’u dramatizuar.

Revista letrare “Jeta e re” (kryevepra e Esad Mekulit, siç e ka vlerësuar kritika letrare), vite me radhë, deri sa nuk filluan të botohen vepra të veçanta letrare të autorëve shqiptarë të Kosovës, luajti rolin e një historie të gjallë të letërsisë dhe të kulturës sonë. Nëse ua hedhim një sy numrave të revistës “Jeta e re”, sidomos atyre të dy dekadave të para të daljes së saj, në ta do të gjejmë të botuara vjersha, tregime, drama, fragmente romanesh, kritika e ese të ndryshme për letërsinë dhe artet në përgjithësi, të shkrimtarëve, të kritikëve e studiuesve, që

në dekadat në vazhdim do të jenë emrat më të mëdhenj të letërsisë shqipe të njërit krah.

Prandaj, kushdo që do të merret me hartimin e ndonjë historie jo vetëm të letërsisë shqipe, por edhe të mbarë kulturës shqiptare, të krijuar në Kosovë, sidomos në dekadat e para të pas Luftës së Dytë Botërore, apo me fillimet letrare të autorëve të veçantë të letërsisë shqipe në ish-Jugosllavi, asnjë hap para nuk do të mund ta bëjë pa studimin me kujdes të të gjithë numrave të revistës letrare “Jeta e re” të botuar gjatë atyre viteve. Kushdo që nesër do t’ia mësyjë shkrimit të ndonjë studimi më shterues për veprën letrare të Adem Demaçit, të ndonjë studimi në formë monografie për të, pa studimin me kujdes të revistës “Jeta e re” nuk do t’ia dalë mbarë.

Një rëndësi të veçantë për studimin e fillimeve letrare të Adem Demaçit, revista letrare “Jeta e re” ka edhe për të parë shkallën e zhvillimit të letërsisë shqipe në përgjithësi dhe shkallën e zhvillimit të letërsisë së Adem Demaçit në veçanti. Tregimet dhe romani “Gjarpijt e gjakut” të Adem Demaçit, me temat që trajtohen në to, me idetë e disponimin që ofrojnë, me gjuhën e stilin që përdoret, dallojnë shumë.

Për dallim nga autorët tjerë të kohës, në veprat e të cilëve “idealizohen normat ideologjike dhe politike në fuqi, marrëdhëniet shoqërore, ngjarjet më karakteristike përmes të cilave mund të propagandohet sistemi politik shoqëror, proceset më karakteristike përmes të cilave mund të shquhen shndërrimet e përgjithshme shoqërore, materiale dhe morale të njerëzve”,² për dallim nga autorët

² R. Qosja, Tri mënyra të shkrimit shqip, IAP, Prishtinë 2004, f. 33-34.

tjerë të kohës, në veprat e të cilëve entuziazmi, hareja, optimizmi, të cilat e shquajnë botën e pasqyruar, e që, “domosdoshëm, bëhen mbështetja ndjenjore, kurse kahet e përcaktuara të zhvillimit të mëtejme bëhen mbështetja teorike e idealizimit të saj ideologjik, politik dhe estetik!”³ për dallim nga autorët tjerë, në veprat e të cilëve legjenda, miti dhe, në përgjithësi, folklori e ruajnë strukturën arkaike ideo-emocionale, në veprën letrare të Demaçit, në atë të fazës së parë, të krijuar e të botuar para burgosjes së tij të parë, dominojnë temat sociale, në të cilat shquan disponimi kritik, mospajtimi me të këqijat shoqërore dhe politike, gatishmëria që atë mospajtim ta tregojë në mënyrë që lexuesi ta njohë vetveten, të krijojë vetëdije kritike për realitetin, t’i dijë shkaqet e situatave të caktuara shoqërore. Letërsia e kësaj kohe e Demaçit, sado e krijuar nga një i ri, nga mosha 17-22 vjeç, qëndron larg letërsisë socrealiste që krijohej në Shqipëri, letërsi të cilën nuk mund ta njihte dhe larg letërsisë së konjunkturshme që krijohej në Jugosllavi. Demaçit frymëzohet nga e keqja, të cilën e lufton duke mos e fshehur. Në veprën e tij, ai është i vetëdijshëm se popullit të vet do të mund t’i ndihmojë vetëm duke i paraqitur kritikisht traditat, krenarinë shterpe, patriarkalizmin, bestytënitë, mosarsimimin e të meta të tjera.

Adem Demaçi, në tregimet e tij dhe në veçanti, në romanin e tij, të lexuar më shumë se asnjë roman tjetër shqip i pas LDB-së, do ta shfaqë talentin e tij prej një shkrimtari me dhunti të jashtëzakonshme të vrojtimit, të një shkrimtari që nuk i shpëtojnë as detajet më të vogla, të një shkrimtari që e njeh mirë shoqërinë në të cilën jeton, të

³ R. Qosja, Tri mënyra të shkrimit shqip, IAP, Prishtinë 2004, f. 35.

një shkrimtari që e njeh të djeshmen e të tashmen e popullit të vet, të një shkrimtari që e projekton të nesërmen e popullit të vet, të një shkrimtari që e do popullin e vet duke mos ia fshehur të metat e dobësitë, të një shkrimtari që traditën, historinë dhe të tashmen e popullit të vet i trajton kritikisht.

Në këtë paraqitje të shkurtër për letërsinë e Adem Demaçit, të botuar në revistën letrare "Jeta e re", rëndësinë historiko-letrare të kësaj pjese të veprës së tij letrare do të përpiqem ta vë në pah, duke u ndalur te gjuha e tij, gjithsesi me shumë interes, përveç si gjuhë me shprehësi të madhe artistike, edhe si lëndë e rrallë për gjendjen e të folmes së Llapit e të Gollakut në një periudhë të caktuar kohore.

Në vitet '50, në vitet kur Adem Demaçi i shkroi tregimet dhe romanin e tij të njohur, në Kosovë gjuhë zyrtare ishte serbokroatishtja, kurse shqipja që lejohej për përdorim publik, pa statusin e gjuhës zyrtare, ishte elbasanishtja letrare e përligjur në Komisinë e Shkodrës (1916-17). Por, po t'u hedhim një sy më kritik shkrimeve shqip të asaj kohe vërejmë se ajo elbasanishte, për shkak të moskomunikimit kulturor të shqiptarëve të copëtuar në shtete të ndryshme, zotërohej fare pak. Varësisht nga cila trevë e Kosovës vinin autorët, shkrimet e tyre dalloheshin me veçori gjuhësore të atyre trevave. Në veçanti, veçori gjuhësore të trevave të caktuara, që është shumë e kuptueshme, i gjejmë të shprehura në veprat e atyre pak shkrimtarëve që krijojnë në atë kohë. Vlerësuar nga ky rrafsh, duke pasur parasysh edhe traditën mëse të varfër letrare në shqip në Kosovë, gjuha e pasur e vendlindjes, gjuha e krahinës së Llapit, gjuha e krijimtarisë gojore sidomos, Adem Demaçit i ka shërbyer për ta ndërtuar

shprehjen e tij artistike duke vendosur mjeshtërisht raport të veçantë me gjuhën e shkruar letrare të kohës, elbasanishten. Përderisa Ligjërimi i të folmes së Llapit, vendlindjes së tij, ligjërimi i të folmes së Prishtinës, vendit ku u rrit e u shkollua, është përdorur në rend të parë për të karakterizuar ligjërimin e personazheve të ndryshme të tregimeve e të romanit të tij, ligjërimi letrar i kohës, i mbështetur edhe nga elemente, shpesh të shumta, të ligjërimin lokal, është përdorur në përshkrimet e ndryshme që bën autori, apo rrëfimtari.

Në tregimet dhe në romanin e Demaçit, përveç tipizimit gjuhësor të personazheve të caktuara, sidomos të prototipave të njerëzve të tij të dashur, por që ishin të paditur e të prapambetur, janë me interes të veçantë gjuhësor përshkrimet që autori ua bën veshjeve në qytet e në fshat, mjeteve të punës, atyre që përdoren në bujqësi e atyre që përdoren për ushtrimin e zejeve të caktuara, ushqimit, lojërave popullore, pritjes dhe përcjelljes së miqve në ambiente fshati e qyteti dhe gjithçkajes që konsiderohet etnografi. Këto përshkrime që mbajnë vulën e një kohe të shkuar, kanë rëndësi të veçantë jo vetëm për studimet tona etnokulturore, por edhe për studimet tona historiko-gjuhësore dhe për pasurimin e fjalorit të shqipes.

Ja dy shembuj, njëri ku përshkruhet mjeti i punës, veku:

Dy bollza të vekut ngrehen krenarisht në të dyja anët e plakës. Në to qëndrojnë shulat, i pari, që mbështjell pollët e venduemë dhe i dyti i mbuluem me tymën pambuku, ngjye në të kuq. Në mes të tymnit janë dy shtiza, mandej vijnë liqët, poshtë – të lidhun për ndërkëmbëza nalt – për shpica. Mbas liqëvet vjen shpata e futun në mes buzëvet të berilës e cila mbaron me një mjekër. Kënde

shpatës, hapet goja e tymnit, brenda së cilës lëviz drugëza për me vëndue tjerrin e mbështjellun për fytëz. Shuli i parë asht i kapun për tokë me ngrehc, i dyti me shtjellc

Të gjitha këto pjesë të kësaj maqine së druajt me shekuj e ruejtun, lëvizjen pa pushim.

Dang-dang! Dang-dang! – ndihen të ramet e shpatës; fërr! Fërr! – lëvizjet e drugzës prej njanës anë në tjetrën; ndërkëmbëzat lëvizin pa harresë dhe me luhatjen e skripcavet, herë njani lik herë tjetri, çohet nalt dhe ulet poshtë.⁴

dhe tjetri ku përshkruhet me shumë besnikëri loja e barinjve me thupra (staravica, si i quajnë të rinjtë e Llapit), pidpidak, duke vënë në gojën e tyre lojë fjalësh me kuptim të figurshëm shpotitës:

- O, ndrequ Ymer "katravella", bre, se qe besa, t'i ke pa veshtë e tu deri t'dalish!

- Burrë i gjanë, trim si zanë, përslesh me ngranë!...

- Masi t'gjet kjo e zezë ditë, ma mirë t'bje me i hipë ukut e me i nellë qet!

- Ohqe, mori, ohqe, kmishën konopçe!

- Tlinat e linit, bishtin e minit!

- Plisin e leshtë, hapi djalo veshtë!

- Hapi, djalo, syt, e mos lyp me t'mytë...

Adem Demaçi, si një shkrimtar që e shquan disponimi kritik, mospajtimi me të këqijat shoqërore dhe politike, gatishmëria që atë mospajtim ta tregojë në mënyrë që lexuesi ta njohë vetveten, të krijojë vetëdije kritike për realitetin, t'i dijë shkaqet e situatave të caktuara shoqërore, disa personazhe të veprës së tij i tipizon gjuhësisht, si shembuj të këqij. Kështu, personazhet e

⁴ *Vektorja*, Jeta e re, nr. 1, 1954, f. 69-70.

atyre që përfaqësojnë vetëdijen e prapambetur, do t'i dallojë prej të tjerëve me gjuhën e tyre me plot orientalizma e sllavizma, me përshëndetjet e tyre në gjuhë të huaj: *Bujrum, Ejvalla, Ne dër, arahallazolla* etj., me nisjen e bisedave me shprehjet: *Vallahi, Allahile Tybe, pash zotin, O plak, o n'kofsh turk qi e përkunë qat sabi, bre* (mbizotërimi i vetëdijes fetare) e të ngjashme.

Mbresëlënëse në veprën letrare të Demaçit të viteve '50 janë edhe tipizimet e personazheve femra, moshash të ndryshme, vajza, gra e plaka, në fshat e në qytet, të gjitha me ndjenja të ndrydhura, të vuajtura, të shtypura, naive, të pavetëdijshme e aspak aktive për ndryshimin e statusit të tyre shoqëror. Me besnikëri, pothuaj sikur t'i kishte incizuar, përmes monologëve e dialogëve të shumtë, përcjell tek lexuesi sinqeritetin e tyre, naivitetin e tyre, fatin e tyre, herë herë me një humor të lehtë dhe me doza ironie. Ja një shembull, kur ajo e porosit burrin se si ta zgjedh fustanin me kanaca për nusen e djalit. Ajo burrin nuk e thërret me emër, por me emërtimin përgjithësues, që fatkeqësisht, diku-diku, edhe sot përdoret: Njeri:

...Njeri...veç let jenë i gjanë...i gatë e i rrastë...Kqyr kho!...mos t'vje marre po ... ktheee pak pej drite, mate për trupi...kqyre a a i ngjyem mirë, a pe lëshon bojën, e ... edhe, njeri, kqyr a ka far bajraqesh a jo, a....⁵

Ose:

"Qisi kur ta kiesh djalin, qi për ni cikrrim e ban gruen plaf, se – sikur i jemi, a? Qi pasha nja zotin, shpinë me e rrotullue me çka ka, dreç me gojë s'i thot. Se ma me e prekë me dorë – allahi na ruejtë! Qisi djali kur t'kiesh, nime mos me t'u dhimtë gjini qi ja ke dhanë..."

⁵ *Vektorja në treg*, Jeta e re, nr. 2, 1954, f. 143.

"Pasha mue, mori jonxhë, edhe i jemi pej qasaj farës së keqe asht, rrum! Dyjeja me u ba n'njanën anë, ai me t'shoqen n'anën tjetër. E bilivallahi, me ta kallxue ni punë: n'tanë katunin janë qasi, pos Binakut, he, e lumja Halimja për ta!..."

"Por – ndërhyri tjetra – u bafsha kudër, as tap me dorë s'ja ban edhe me i dalë flaka dyjesë! Veç, nime, niherë paska marue nana Binak!"

Por jo gjithnjë Adem Demaçi në tregimet e tij i qëndron besnik formacionit stilistik realist. Për ndryshim nga tregimet tjera në të cilat narratori rrëfen në vetën e tretë, pra nga perspektiva e gjithëdijshme, në tregimin me titull *Fërkime* rrëfimi konstruktohet në vetën e parë dhe të dytën.

"Që në fillim bie në sy se në tregimin *Fërkime* kemi të bëjmë me një formë dhe strukturë krejt origjinale të të treguarit, e cila në kohën kur u shkrua, vërtet, ishte diçka e re që paralajmëronte një horizont të ri të pritjes dhe të receptimit artistik".⁶

Vepra letrare e Adem Demaçit, sidomos ajo e krijuar në vitet '50, para burgosjes së tij, duke pasur parasysh kontekstin e krijimit të saj, meriton më shumë vëmendje jo vetëm nga studiuesit e letërsisë, historianët e letërsisë, por edhe nga gjuhëtarët, dialektologët, historianët e gjuhës, nga etnologët e nga studiues fushash tjera të albanologjisë. Vepra letrare e Demaçit, e krijuar nga ai, në një moshë shumë të re, 17 deri 22 vjeç, dëshmon për një talent të jashtëzakonshëm të letërsisë shqipe. Me burgosjen e tij, letërsia shqipe humbi një nga krijuesit më me perspektivë. 28 vjet burg, 28 vjet pa të drejtë për të pasur në dorë laps e

⁶ Sefedin Fetiu, *Mërgimi i paraqitur në dy lloj strukturash rrëfimore*. Në librin *Letërsia shqipe dhe mërgime*, IAP, Prishtinë, 1997, f. 63-64.

fletore, Adem Demaçin, nga shkrimtar në rend të parë, para burgosjes, pas daljes së tij nga burgu do ta shndërronjë në veprimtar politik, humanist e atdhetar në rend të parë, e shkrimtar në rend të dytë.

Vepra e tij letrare djaloshare, me vlerën e saj artistike, kulturore, historike e dokumentare, Adem Demaçin e bën një nga figurat më të rëndësishme të letërsisë shqipe të dekadave të para të pas Luftës së Dytë Botërore.